

دمرکواسه در بحران

● علی ططری

تاریخ مشروطه ایران و حوادث مربوط به آن از مهم‌ترین مقاطع تاریخ کشورمان است. از استقرار نهاد مشروطه و یا بهتر بگوییم «مشروطه ایرانی» یکصد و سه سال می‌گذرد؛ اما هنوز برخی از ابعاد آن برای ما ناشناخته مانده است. در سه چهار سال گذشته - که مصادف با یکصدمین سال مشروطه - بود، منابع، اسناد، و رسالات فراوانی در این مورد، برای نخستین بار منتشر شد. البته به نظر اغلب پژوهش‌گران تاریخ معاصر ایران، هنوز اسناد و منابع دسته اول فراوانی وجود دارد که منتشر نشده و در دسترس پژوهش‌گران قرار نگرفته است. این موضوع حاکی از آن است که در حقیقت حلقه‌هایی از تاریخ‌نگاری این دوره شکل نگرفته و آن‌چه تاکنون نگارش یافته، بر اساس منابع موجود و در خوش بینانه‌ترین حالت آن، نقل خاطرات است، که آن هم از نگاه و زاویه‌ی ویژه‌ای به این موضوع پرداخته است؛ هر چند به عقیده‌ی نگارنده، این ضعف در تمام تاریخ‌نگاری ما مشهود است، اما نکته این‌جاست، آن‌چه تاکنون منتشر شده در مقابل اسناد و منابع موجود در کتاب‌خانه‌ها و مراکز آرشیوی، بسیار ناچیز است.

در ادامه به معرفی و بررسی کتاب «بحران دموکراسی در مجلس اول» می‌پردازیم که مجموعه‌ای است از یادداشت‌های میرزا فضلعلی آقابتبریزی، نماینده‌ی مردم تبریز در دوره‌ی اول مجلس شورای ملی؛ ایشان نماینده‌ی طبقه‌ی علمای آن شهر در مجلس بود؛ این کتاب به همت غلامحسین میرزا صالح، برای نخستین بار در سال ۱۳۸۷ و توسط انتشارات نگاه معاصر، در ۱۱۰۰ جلد و در ۱۷۴ صفحه به چاپ رسید.

در یک نگاه کلی کتاب را به عنوان زیر می‌توان تقسیم نمود: الف - پیش‌گفتار که شامل توضیحات و مقدمه گردآورنده بر کتاب است.

ب - متن کتاب؛ که شامل اسناد، نامه‌ها، خاطرات و گزیده‌ای از سخنان میرزا فضلعلی آقا تبریزی در مجلس شورای ملی است.
ج - تصاویر و نمایه؛ که در انتهای کتاب جای گرفته است.
پیش از بررسی کتاب در مورد شخصیت میرزا فضلعلی آقابتبریزی باید بگوییم - همان‌طوری که در سطور پیشین بدان اشاره شد - وی

- بحران دموکراسی در مجلس اول: خاطرات و نامه‌های خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی
- به کوشش: غلامحسین میرزا صالح
- تهران، نگاه معاصر، چاپ اول، ۱۳۸۷؛ تعداد صفحات: ۱۸۸

فراهایی از مبارزات سیاسی میرزا فضلعلی آقا، نحوه ورود وی به مجلس شورای ملی و عزیمتش به سوی تهران را بیان می‌کند. زمانی که میرزا صالح به بیان جریان انتخابات در حوزه‌ی انتخابیه‌ی تبریز می‌پردازد، حتی اسامی کاندیداها و میزان آرای رهیافتگان به مجلس را نیز ارائه می‌کند.

در این قسمت، مهم‌ترین نکته‌ای که میرزا صالح بیان نموده مبحث به چالش کشیدن آرای سید حسن تقی‌زاده است؛ زیرا وی عقیده دارد، اگر بپذیریم سیدحسن تقی‌زاده، نماینده‌ی طبقه‌ی تجار بود، چهار نفر دیگر بر او تقدم داشته‌اند و در جایی دیگر می‌گوید:

«صحت انتخاب حسن تقی‌زاده هم وقتی می‌تواند مورد تأیید قرار گیرد که دلیل روشنی، مبنی بر استغفای سه نفر دیگر مقدم بر او - که از آرای بیشتری برخوردار بودند - داشته باشیم.»^۶

ادامه متن کتاب، شامل یادداشت‌های شخصی میرزا آقا تبریزی است. وی یادداشت‌های خود را چنین آغاز کرده است:

«الحمدالله رب العالمین و صل علی محمد و آل الطاهرین، این بنده، فضلعلی بن عبدالکریم بن ابوالقاسم بن محمد الایروانی الاتبریزی که در سال یونت ثیل هزار و سیصد و بیست و سیم ذیقعه از تبریز، با وکالت از طرف علمای اعلام، برای وکالت مجلس شورای ملی، حرکت و در بیست و چهارم ذیحجه وارد طهران شدم. مختصر گزارشات بین راه را در سفرنامه‌ای نوشته‌ام و بعضی وقایع طهران، به‌طور روزنامه، گاهی نوشته و به تبریز برای نظام الاسلام^۷ فرستاده‌ام.»

بر طبق شواهد و قرائن، میرزا فضلعلی آقا نگارش یادداشت‌های توسط خود را در روز دوشنبه، دوازدهم شعبان ۱۳۲۴ آغاز کرد که این یادداشت‌ها، تا شب یکشنبه، نهم رمضان ۱۳۲۴ ادامه داشته است؛ وی خاطرات خود را با این جمله به پایان می‌رساند و دلیل ادامه ندادن آن‌ها را این‌گونه بیان می‌کند.

«در بدو نوشتن این وقایع، روزنامه در تبریز نبود؛ بعد روزنامه انجمن درآمد؛ لذا این نوشته متروک ماند.»^۸

در ادامه، دعوت‌نامه‌ی میرزا فضلعلی آقا برای حضور در مجلس و همچنین اعتبارنامه‌ی نمایندگی ایشان، آمده است. تا آن‌جایی که به بخش انتهایی کتاب می‌رسیم؛ این بخش شامل نامه‌هایی است که اشخاصی نظیر ثقه‌الاسلام، طالبوف، نظام‌الاسلام (پسر میرزا فضلعلی آقا)، شیخ سلیم، میرزا غلامعلی‌خان، سعیدالسلطان، میرزا نصراله‌خان، جمال‌زاده، تقی‌زاده، کاظم‌زاده، ماهنامه کاوه و میرزا محمدخان قزوینی برای میرزا فضلعلی آقا نوشته‌اند.

در این بخش از کتاب، مجموعاً ۳۰ نامه وجود دارد که نویسنده و گیرنده‌ی آن‌ها میرزا فضلعلی آقا بوده است. علاوه بر آن‌ها، گزارشی وجود دارد که آن را کارگزار وزارت امور خارجه در گیلان برای میرزا فضلعلی آقا نوشته است، همچنین در این کتاب، میرزا فضلعلی آقا، ماجرای قتل میرزا علی اصغرخان اتابک را شرح می‌دهد؛ که سند ارزشمندی است. در ادامه، گزیده‌ای از سخنان میرزا فضلعلی آقا در

نماینده‌ی طبقه‌ی علمای تبریز در نخستین دوره از مجلس شورای ملی بود که تنها همان یک دوره در مجلس حضور داشت. در پیش‌گفتار کتاب آمده است:

«میرزا فضلعلی آقاتبریزی صفا در سیزدهم جمادی‌الاولی در تبریز زاده شد. در ۱۲۸۹ به همراه پدرش حاج میرزا عبدالکریم ملاباشی آذربایجانی به عتبات رفت و پس از مراجعت به تبریز که مصادف با فوت پدرش بود بار دیگر عازم آن دیار شد. میرزا فضلعلی آقا در رمضان ۱۳۰۷ پس از تکمیل تحصیلات دینی خود و نیل به درجه‌ی اجتهاد به تبریز بازگشت و به تدریس اصول و فقه، تألیف کتاب حدائق العارفین پرداخت.»^۹

آنچه از محتوای اسناد کتاب نیز برمی‌آید، میرزا فتحعلی آقا را باید از روحانیون میانه‌رو مشروطه به‌شمار آورد. میرزا صالح در این مورد می‌گوید:

«میرزا فتحعلی آقا در مجلس با عناصر تندرو و به خصوص وکلای افراطی آذربایجان ناسازگار بود و آگاهانه اقدامات آنان را به ضرر نظام جدید تلقی می‌کرد.»^{۱۰}

میرزا فضلعلی آقا، علاوه بر این که یک شخصیت و عالم دینی بود نویسنده‌ی چیره دستی نیز به‌شمار می‌آمد. وی علاوه بر تألیف چند کتاب در نشریات و مجلات مشروطه‌خواه عصر خود نیز قلم می‌زد و با آن‌ها رابطه‌ی نزدیکی داشت.

در اسناد و نامه‌های ارائه شده در کتاب «بحران دموکراسی در مجلس اول» نیز این امر به خوبی مشهود است؛ آن‌جا که ادبایی نظیر محمدعلی جمال‌زاده، محمد قزوینی و سیدحسن تقی‌زاده^{۱۱} از وی می‌خواهند مقاله‌ای را جهت درج در مجله‌ی کاوه بنویسد، جالب توجه است.

بر طبق اسناد ارائه شده، میرزا فضلعلی آقا از هیچ کمک مالی نسبت به نویسندگان ایرانی ابایی نداشته^{۱۲} قدر مسلم آن است که بسیاری از رجال و مشاهیر تاریخ معاصر ما هنوز ناشناخته مانده‌اند، و فقط هر از گاهی مطالبی از آن‌ها را در دل اسناد آرشیوها و رساله‌های مانده در پستوها می‌یابیم که نقطه‌ای از تاریخ را برایمان روشن کند.

بر طبق گفته‌های دیگران، میرزا فضلعلی آقا از بیماری جذام رنج می‌برده از این‌رو:

«... نوزدهم ربیع الثانی ۱۳۳۴ (۲۳ فوریه ۱۹۱۶) به قصد معالجه بیماری جذام - که مدتی بود از آن رنج می‌برد - از راه باکو و پتروگراد، عازم اروپا شد. در استکلهم، لندن و لاهه به مداوای بیماری خود پرداخت و سرانجام ناامید به برلن رفت و تا پایان عمر، شب چهارشنبه نهم فوریه (۱۹۲۱ برابر سلخ جمادی‌الاول ۱۳۲۹) در آن شهر زیست و بنا به وصیت خودش در همان‌جا به خاک سپرده شد.»^{۱۳}

میرزا صالح در پیش‌گفتار این کتاب، بعد از نگاهی گذرا به زندگی‌نامه‌ی میرزا فضلعلی آقاتبریزی، به بررسی روند انتخابات دوره‌ی اول مجلس شورای ملی در آذربایجان و تبریز می‌پردازد؛ سپس

محترماً بعد از تقدیم سلام، خالصانه آن که، مستدعی است اگر مقاله علمی حضرت عالی راجع «دال» و «ذال» در فارسی حاضر است، لطف فرموده ارسال فرمائید.

و دیگر خواهشمندم اگر ممکن است کتاب یوسف و زلیخای فردوسی را که دارید برای چند روزی به مخلص به طور امانت، مرحمت فرمائید. ممنون می‌شوم باقی سلامت شما را طالبم.

مخلص صمیمی
حسن تقی‌زاده^{۱۲}

بررسی کتاب

واقعیت امر این است هنوز در مورد مجلس اول مشروطه، ابهامات فراوانی وجود دارد که پاسخ قاطعی برای آن‌ها نیافته‌ایم؛ در ادامه، به صورت گذرا، چند نمونه از این ابهامات را بیان می‌کنیم: ۱- در مورد انتخابات نخستین دوره‌ی مجلس شورای ملی، این تردید وجود دارد که منتخب واقعی مردم در بسیاری از حوزه‌های انتخاباتی چه کسی بوده است؟ ناظران انتخاباتی چه کسانی بوده‌اند و آیا در انتخابات شیوه‌ی درستی اتخاذ شده است یا نه؟

۲- هنوز به صورت واقعی مشخص نیست که آیا مجلس اول بایگانی داشته است یا خیر؟ بر اساس مشهودات و مستندات، دو نظریه‌ی کلی وجود دارد؛ عده‌ای عقیده دارند که مجلس اول، مرکز بایگانی منظم و مرتبی نداشته است. نمایندگان مکتوبات و گزارشات خود را، به صورت شخصی حمل می‌کردند؛ به عبارت دیگر، هر کدام یک بایگانی

مجلس شورای ملی آمده است. از دیگر اسناد قابل توجه در این کتاب، می‌توان به نامه‌های محمد قزوینی، محمدعلی جمال‌زاده و سید حسن تقی‌زاده اشاره کرد.

مرحوم محمد قزوینی در تاریخ ۱۶ مه ۱۹۱۸ (مصادف با شعبان ۱۳۳۶) نامه‌ای، خطاب به میرزا فضل‌علی آقا نگاشته‌اند؛ ایشان در این نامه، از میرزا فضل‌علی آقا بابت مقاله‌ای که در مجله کاوه نوشته و در آن از سردار اسعد بختیاری به نیکی یاد کرده بود، تشکر کرده است.^{۱۰} در ادامه، نامه‌ای آمده که محمدعلی جمال‌زاده به تاریخ ۱۸ دسامبر ۱۹۱۸ خطاب به میرزا فضل‌علی آقا نوشته است؛ این نامه در واقع، تقاضای جمال‌زاده از میرزا فضل‌علی آقا است، مبنی بر این که ایشان اسامی نمایندگان دوره‌ی اول مجلس شورای ملی را جهت درج در مجله‌ی کاوه ارسال نمایند؛ قسمت‌هایی از نامه مذکور بدین قرار است:

« چون جناب‌عالی که یکی از ارکان مجلس بوده، البته اطلاعات وافی در آن خصوص دارند، لذا مستدعی است، اولاً آن چه از اسامی و القاب خود و یا پدر و اجداد و کلاً، معلوم جناب‌عالی می‌باشد و همچنین راجع به محل انتصاب و مسلک و ملاحظاتی که در جدول مخصوص آن نوشته شده است و علاوه بر آن‌ها هر چه در این باب در نظر دارند، در حوادثی مسوده مرقوم فرمایند...»^{۱۱}

متن نامه، تقی‌زاده به میرزا فضل‌علی آقا که در ۱۵ نوامبر ۱۹۱۹ نگارش یافته نیز، جالب توجه است که متن نامه بدین قرار است:
دوست عزیز

تا حدی مرتبط با عنوان و موضوع کتاب باشد، ولی موضوعی فرعی است و در بیان اهمیت محتوای کتاب نیست. به طور مثال، میرزا صالح می‌توانست در تحصیل یادداشتهای میرزا فضلعلی و مطالبی که در رخدادهای ترور اتابک نوشته، میزان بی‌طرفی و صداقت وی را در گفتار بررسی کند.

۴- گردآورنده‌ی کتاب در پیش‌گفتار آن، بعد از آن‌که ماجرای انتخاب میرزا فضلعلی آقا تبریزی به عنوان نماینده تبریز و حرکت وی به سمت تهران را بیان می‌کند می‌گوید:

« مردم دمدمی مزاج، تهران چنان دستخوش احساسات شدند که یکی فرزند خود را جهت قربانی روی زمین می‌اندازد؛ اما از حاضرین ضجه‌ی غریبی بلند گشته و او را منع کردند».^{۱۳}

می‌توان این قضاوت میرزا صالح در مورد مردم تهران را نوعی توهین به آن‌ها دانست؛ زیرا اگر مردم تهران، دمدمی مزاج بودند، چگونه توانستند انقلاب مشروطیت را بنا نهند و تا پایان از گفتار خود عدول نکنند؛ ضمن آن‌که میرزا صالح در صحت روایت خود، سندی ارائه نداده است؛ بدون شک برای بیان موضوعی به این مهمی که کسی بخواهد فرزندش را در سال ۱۲۸۵ خ (۱۳۲۴ ق) در ملأعام قربانی کند، لازم بود منبع مؤثقی ارائه شود. البته از صفحه ۹ تا ۱۴ پیش‌گفتار، مطالب و روایات دیگری نیز نقل شده که منبع مؤثقی برای آن‌ها معرفی نشده است.

۵- در بخش تصاویر کتاب، تصویری از پورداود آمده؛ در حالی که در هیچ جای کتاب، اسمی از وی نمی‌یابیم.

پی‌نوشت

- ۱- میرزا صالح، غلامحسین؛ بحران دموکراسی در مجلس اول (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۷)، ص ۹.
- ۲- همان، ص ۱۰.
- ۳- همان، ص ۱۴۶ تا ۱۵۳.
- ۴- همان، ص ۱۵۴.
- ۵- همان، ص ۱۰.
- ۶- همان، ص ۱۷.
- ۷- نظام‌الاسلام (میرزا علی مولوی)، فرزند میرزا فضلعلی آقا بود. وی بعدها در دوره‌های ششم، هفتم، هشتم، نهم، دهم، یازدهم و دوازدهم به عنوان نماینده مردم گرم‌رود، میانه و سراب در مجلس شورای ملی برگزیده شد برای اطلاع بیشتر رک (اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی: عطاءالله فرهنگ قهرمانی، (تهران: مجلس، ۲۵۶۳)
- ۸- همان، ص ۲۲.
- ۹- همان، ص ۴۷.
- ۱۰- همان، ص ۱۴۶.
- ۱۱- همان، ص ۱۴۸.
- ۱۲- همان، ص ۱۵۱.
- ۱۳- همان، ص ۹ و ۱۰.

داشته‌اند، گروه دوم معتقدند که مجلس اول نیز مرکز بایگانی داشته است؛ آنان در تأیید گفتار خود اسنادی را نیز ارائه می‌دهند و معتقدند در جریان به توپ بستن مجلس؛ تمام این اسناد از بین رفته و یا غارت شده‌اند در نگاهی کلی‌تر، می‌توان گفت که جریان به توپ بستن مجلس به این ابهامات، کمک شایانی کرده است.

۳- از دیگر ابهامات این مجلس، مشخص نبودن تعداد پرسنل و سیستم اداری آن است؛ در این راستا، حتی حقوق و مزایای نمایندگان و کارکنان مجلس نیز به صورت رسمی در جایی درج نشده است.

موارد فوق، تنها بخشی از شبهاتی است که در مورد مجلس اول وجود دارد و شاید در این مجال بیش از این جای صحبت نباشد. هدف نگارنده از بیان مطالب فوق، آن است که بیان دارد، چاپ هرگونه سند، خاطره، یادداشت و رساله در خصوص مجلس اول مشروطه بسیار ارزشمند است و می‌تواند به رفع ابهامات موجود کمکی کند.

چاپ خاطرات و نامه‌های خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی نیز دارای همین مزایاست و در رفع برخی شبهات به ما کمک می‌کند. علاوه بر آن، ظاهر و طراحی جلد کتاب نیز مرتبط با موضوع آن است؛ همچنین پاورقی‌ها و توضیحات کتاب در مورد اسامی و برخی اصطلاحات، بر غنای آن افزوده است.

به زعم نگارنده‌ی این سطور در کنار مزیت‌های فوق، برخی کاستی‌ها، نیز در لابلای مطالب کتاب به چشم می‌خورد که در ادامه به برخی از آن‌ها می‌پردازیم:

۱- عنوانی که برای کتاب انتخاب شده، یعنی « بحران دموکراسی در مجلس اول» چندان با محتویات آن هم‌خوانی ندارد. با مطالعه کتاب در می‌یابیم که موضوع آن، مجموعه‌ای از خاطرات، یادداشت‌ها و اسناد خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی است؛ در پایان مطالعه، این سؤال در ذهن متبادر می‌شود که آیا این مجموعه، بازگو کند، بحران دموکراسی در مجلس اول است؟

۲- لازم بود که تدوین‌گر اثر در پیش‌گفتار و یا مقدمه‌ی کتاب، بیان می‌کرد که مجموعه‌ی اسناد، خاطرات و در کل محتویات کتاب را از کدام آرشیو یا مجموعه شخصی تهیه کرده است و یا حتی‌المقدور به محل نگهداری و نحوه‌ی دسترسی خود به آن‌ها اشاره‌ای می‌نمود. همچنین به مطالبی مانند تعداد نامه‌های موجود در کتاب، علل گزینش محتویات کتاب و نحوه‌ی چگونگی کار، توضیحات بیشتری می‌داد.

۳- میرزا صالح در پیش‌گفتار خود، هیچ اشاره‌ای به نحوه‌ی نگارش خاطرات و یادداشت‌های میرزا فضلعلی آقا تبریزی نداشته است؛ یعنی لازم بود علاوه بر توضیحات مختصر در خصوص شیوه‌ی نگارش و روایت یادداشت‌ها و خاطرات مندرج در کتاب، ارزش تاریخی آن‌ها را نیز برمی‌شمرد؛ اهمیت این موضوع در آن است که، نوع نگاه تدوین‌گر کتاب و کسی که بیشترین زمان را برای تصحیح و تنظیم مطالب آن صرف نموده؛ بیان می‌دارد. این در حالی است که اغلب مطالب پیش‌گفتار، در مورد انتخابات تبریز است. هر چند این مطالب می‌تواند